

Giriş

Bu kitap 1908 Devrimi sonrasında Türkiye’de yaşanan siyasal gelişmeler hakkındadır. Daha açık söylemek gerekirse, parlamenter düzeni yerleştirmek isteyen siyasetçiler ile bu ideale muhalif olanların siyasal mücadeleleri üzerinedir. Parlamenter siyaset, Türkiye sahnesine ilk kez 1908 yılında çıkmış yepyeni bir olgudur. Türkiye o tarihe kadar ülke genelinde yapılan seçimler sonucu belirlenmiş mebuslardan oluşan bir parlamentoya karşı sorumlu olan ve ona hesap veren bir hükümet tarafından hiç yönetilmemiştir. Bu nedenle, 1908 yılı Aralık ayında Meclis’in açılmasıyla başlayan anlatım, 1912 yazında askeri bir darbe ile kapatılan Meclis-i Mebusan’ı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1913 yılı başlarında tekrar açmasıyla sonlandırılmıştır.

Meclis-i Mebusan’ın 1908 yılı Aralık ayı ortalarında açılışından 1913 yılı Ocak ayı sonlarında 1912 yılı Temmuz ayında yapılmış bir askeri darbe ile işbaşına gelmiş olan monarşist hükümetin İttihadçılar tarafından devrilmesine kadar geçen olayları ayrıntılı olarak anlattığım bu kitap daha önce yapılmış ve sayıları birkaçı geçmeyen araştırmalardan önemli bir noktada ayrılıyor.¹ Önceki araştırmalar –özellikle Feroz Ahmad’ın *The Young Turks: The*

1 Türk siyasi tarihinin bu dönemine dair yalnızca iki akademik kitap var. Feroz Ahmad’ın *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*] adlı kitabı bu alanda yazılmış ilk kitap ve yayınlanışından otuz yıl sonra bile önemini koruyor. İkincisi ise Sina Akşin’in *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* adlı eseri. Bu kitap da aslen aynı çizgide, ama hem 1889 ile 1908 arası devrim öncesi yılları, hem de 1913 ile 1918 arasını kapsıyor. Bu çalışmalara ek olarak daha yakın zamanlarda çıkan iki kitapta da aynı dönem anlatılıyor, ancak ağırlıklı olarak devrimi izleyen on yıllık dönemde Türklerle Arablar arasındaki ilişkilere yer veriliyor (Sabine Prätör, *Der arabische Faktor in der Jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918* ve Ha-

Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*] ile Sina Akşin'in *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* adlı eserleri–1908 Devrimi'nin ertesinde koşulların çok geçmeden normale döndüğünü varsayarlar; bense, söz konusu dönemde Türkiye'nin siyasi geleceğini etkileyen bitmez tükenmez bir mücadelenin yaşandığını öne sürüyorum. 1908 Devrimi, basitçe 1876 Anayasası'nın 'yeniden yürürlüğe konulması' anlamına gelmiyordu. O nedenle de, 1876 yılındaki anayasal hareketi 'I. Meşrutiyet,' 1908 yılındaki hareketi de, sanki geçmişteki olayların bir benzeri tekrarlanıyormuş gibi, 'II. Meşrutiyet' olarak nitelemek 1908 yılındaki siyasal dönüşüm çabasını açıklamakta son derece yetersiz kalıyor. Yalnızca yetersiz kalmıyor; aynı zamanda çağdaş Türk siyasal hayatımızı anlamamızı da zorlaştırıyor.

1908 yılındaki devrimle Türkiye'nin siyasal yapısında son derece köklü bir değişim yapılmaya çalışılmıştı; ve bu çabada da önemli ölçüde başarılı olunmuştu. Bu devrim öylesine önemli ve büyük bir dönüşümdü ki, birçok anlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getirmiş olduğu söylenebilir. 1908 Devrimi öncesi Osmanlı İmparatorluğu her şeyden önce tüm uygulamaları ve kurumlarıyla bir mutlakiyetçi rejimdi. Zamanın yabancı basınında kullanıldığı şekliye, 'Jeune Turquie', ya da 'Young Turkey' –'Genç Türkiye'–ise bu gelenekten kökten bir kopuşu temsil ediyordu. İttihadcılar devrimle birlikte, modern ve merkezî bir devlet çatısı altında, hem ekonomik alanda kapitalist üretim ilişkilerini geliştirmek, hem toplumsal anlamda hayatı modernleştirmek, hem de siyasal alanda parlamenter düzende çalışan yeni bir iktidar yapısını hayata geçirmek için etkin bir şekilde uğraşmıştı. Kısaca söyleyecek olursak, 1908 Devrimi sonrasında modern devlet, tüm kurumlarıyla II. Abdülhamid'in baskıcı kişiliğinde simgelenen mutlakiyetçi devletin yerini almıştır. Bu nedenle, 1908'den sonra imparatorluğun resmi adı değişmeden kaldığı ve halk, üstünde yaşadığı topraklara 'Memalik-i Mahruse-i Şahane' demeye devam ettiği halde, 'Osmanlı İmparatorluğu' ismi artık genellikle monarşi yanlılarınca ve onların tutucu basınında kullanılmış, 'Türkiye' ya da 'Genç Türkiye' ise Devrim'den yana olanların tercih ettiği ad olmuştur.² 'Türkiye' kelimesi, sınırlı bir coğrafi bölgeyi yansıtmak-

san Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* [Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık, 1908-1918*]). Bu kitabının Türkçe çevirisi tamamlandığı sıralarda tam da bu dönem üzerine çıkan bir başka yayın da Baran Hocaoglu'nun *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri, 1908-1913* adlı kitabı. Ancak Hocaoglu'nun kitabı da eleştirdiğim noktaların tümünü tekrarlaması açısından dönem hakkında çözümlerimizi ne yazık ki ileri bir noktaya götürmekten tamamiyle uzak.

2 Alexander Lyon MacFie tarafından yazılan yakın tarihli bir kitabın başlığı –*The End of the Ottoman Empire, 1908-1923* [Alexander Lyon MacFie, *Osmanlı'nın Son Yılları, 1908-1923*]– bu gerçeği ortaya koyuyor.

tan ziyade, kuşkuya yer vermeksizin, Ortadoğu ve Balkanlar'daki imparatorluk topraklarında da hüküm süren, devrim sonrası siyasi yapının tümüne işaret etmektedir.³

Öncelikle ve özellikle belirtmek gerekirse, bu kitabım da önceki kitabımda –1908 Devrimi– yer verdiğim ve sorunsalımı inşa ettiğim önermelere dayanıyor: 1908 Devrimi adlı kitabımda 1908 yılının yaz aylarında olan bitenlerin gerçek bir devrim olduğunu, yalnızca basit ve anlık bir hükümet değişimi olmadığını savunmuştum. Türk tarihinin bu dönemi ile ilgili hâlâ yaygın olan muhafazakâr bakış açılarının tersine, ben bu olayların ne bir grup sivil ve askeri bürokrat tarafından yukarıdan aşağıya uygulanmış bir reform projesi, ne de 'tepeden inme bir devrim' olarak yorumlanabileceğini kabul etmiyorum.⁴ Bahis konusu Türk tarih yazıcılığındaki alışlagelmış bakış açısıyla benim görüşlerim arasındaki fark '1908 Devrimi'nin Yüzüncü Yılı' münasebetiyle Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin ev sahipliğinde yapılan kongrenin son günkü ve içinde konuşmacı olarak ben dahil Sina Akşin, Herkül Millas, Feroz Ahmad, Orhan Koloğlu, Norman Stone ve Taner Timur'un buldukları kapanış panelindeki tartışmaya bakılarak da kolayca anlaşılabilir.⁵

Bu devrimin amaçladığı, ya da ulaşmak istediği şey, Türkiye'de liberal demokratik bir yönetim biçimi kurmaktır.⁶ Bu, eski idari ve siyasi uygulamalara son vermek ve daha da önemlisi, o ana kadar mutlakiyetçi yönetimin dayandığı siyasal yapının temellerini yıkmak demektir. 1908 Devrimi ile yıkılan eski mutlakiyetçi yönetimin yeni dönemden en temel farkı, eski rejimin ülkeyi yönetmek için tümüyle sivil ve askeri bürokrasiye dayanıyor olmasıydı. Parlamento, partiler ve çeşitli politika önerileri oluşturan dernek ve sivil toplum örgütleri gibi herhangi bir kurumsal mekanizmanın olmadığı bir ortamda, siyaset, yüksek devlet memurları –yani, paşalar– eliyle yürütülüyordu. Böylesi 'bürokratik' bir yönetim, tabii ki alınan kararların siya-

3 Bu nedenle, *The Revolution of 1908 in Turkey* [1908 Devrimi] adlı kitabımı değerlendiren bir yazarın 'Türkiye' kelimesi üzerinde odaklanıp tartıştığım esas konuyu kaçırmış ve söylediklerimi yanlış anlamış olduğunu düşünüyorum (Donald Quataert, "Review: Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 25 (1998), s. 306-307).

4 Bu görüşlerimi, gerekçeleriyle birlikte, uzun uzadıya *The Revolution of 1908 in Turkey* [1908 Devrimi] adlı kitabımda tartıştığım için, aynı konuları burada tekrarlamak istemiyorum. Konuya ilgi duyanlar o kitabımdaki ilgili bölüme bakabilirler (*The Revolution of 1908 in Turkey*, s. 1-27 [1908 Devrimi, s. 1-34]).

5 Aykut Kansu, Sina Akşin, Herkül Millas, Feroz Ahmad, Orhan Koloğlu, Norman Stone ve Taner Timur, "Kapanış Oturumu: Son Sözler", Sina Akşin, Sarp Balcı ve Barış Ünlü (der.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi* içinde, s. 735-776.

6 Modern Türk siyasal tarihinde liberal demokrasi mücadeleleri ve bu bağlamda 1908 Devrimi'nin önemi için bkz., Aykut Kansu, "Dünden Bugüne 1908 Devrimi", s. 4-11. 1908 Devrimi'nin 90. yıldönümünde kaleme alınan bu yazı 1908 Devrimi kitabıma ikinci baskısından itibaren son bölüm olarak eklenmiştir (Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, s. 357-373).

si olmadığı ya da düzenin siyasete tamamen yabancı olduğu anlamına gelmiyordu. Elbette siyasal hayat açısından bakıldığında, eski rejim de ardından gelen yeni rejim kadar gündelik siyasetin içindeydi. Ne var ki, siyasetin yapıldığı arena kamuoyuna ve onun denetimine açık değildi. Kamuoyuna duyarlı olmayan bu mutlakiyetçi eski rejimin toplumdaki mülklü sınıflara da hesap vermek gibi bir derdi yoktu. Yüksek siyaset toplumdaki mülklü sınıfları ve onların temsilcilerini de dışlamaktaydı. 'Entrikaları' ile meşhur saray siyaseti, tek bilinen ve uygulanan siyaset biçimiydi. Doğal olarak bu siyaset, bu riskli oyun içinde uzun yıllarını geçirerek zaman içinde yüksek mevkiilere gelen devlet bürokrasisinin 'saygın' üyeleri ile Sultan Abdülhamid'in devlet bürokrasisinden ayrı geniş bir bürokrasi olan Mabeyn ve doğrudan kendine bağlı bir 'gizli servis' teşkilatının merkezde olduğu Yıldız Sarayı etrafında dönüyordu.

Yüksek düzeydeki bürokratların –yani, 'paşa' rütbesindeki devlet memurlarının– tümü siyasetin içindeydi. Böyle bir sistemde hiçbir üst düzey bürokratin Saray siyasetinden uzak durma gibi bir seçeneği yoktu. Mutlakiyetçi siyasal düzende bir paşanın varlığını sürdürebilmesi günlük siyasi entrikalara –yani, muhafazakâr tarihçilerin onaylamayarak belirttikleri şekliyle, 'menfur Bizans oyunları'na– bulaşması ve bu oyunlarda göstereceği başarıyla mümkündü. Paşaların iktidarı –yani, güç tabanları– liberal demokratik bir ortamda olduğu gibi, seçimler, siyasi partiler veya parlamento türünden kurumsallaşmış yapıların işlediği siyasal bir düzene, 'modern' bir toplum ve onun farklı sınıf çıkarları etrafında örgütlenmiş belli başlı baskı gruplarına dayanmıyordu. Paşalar güçlerini esas olarak bir yandan 'feodal' –yani, cemaat bağlarından– öte yandan da merkezî devlet bürokrasisine dayalı modern öncesi bir siyasal yapıdan alıyorlardı. Eski düzende, güç sahibi etkili paşaların hemen tümünün belli cemaatlerle ilişkisi vardı. Önde gelen paşaların bazıları Arnavut, Kürd veya Arab kökenliydi. Arnavutluk, Kürdistan ve Arabistan –özellikle de Irak ve Suriye– Saray siyasetinin dayandığı üç önemli coğrafi bölgeydi. Örneğin, 1908 Devrimi sonrası gayrimeşru yollardan edindiği tüm servetiyle yurtdışına kaçmayı başaran Arab İzzet Paşa, Suriye'nin feodal yapısının temel taşlarından biriydi; tıpkı, Melhame kardeşlerin Lübnan'ın Maruni cemaatiyle ilişkili olması gibi. Feodal ya da modern öncesi cemaat bağları, modern ya da kapitalist, toplumlardaki sınıf bağlarının ve ilişkilerin tersine, eski tarz siyasetin ön koşuluydu. Bu toplumsal yapıya ve onun oluşturduğu siyasal ağlara ek olarak, yabancı ülkelerin eski düzen üzerindeki etkisi ve ağırlığını da gözardı etmemek gerekiyor. Avrupalı 'Büyük Güçler'in yüksek rütbeli paşalar üzerindeki nüfuzları da bu düzenin ayrılmaz parçası olduğundan, dış güçlerin Türkiye'deki temsilcileri olan yabancı diplomatların ve elçilik görevlilerinin ve Sir Edwin Pears gibi uzun yıllar Türkiye'de yaşa-

miş ve sistemin parçası olmuş şahsiyetler de siyasi hırsları olan paşalar tarafından bazen ayakta kalma, bazen de yükselme aracı olarak sürekli başvuru- lan ve kullanılan kimselerdi. Örneğin Kâmil ve Said paşaların İngiliz yanlı- sı olarak bilinmesi, Mahmud Şevket Paşa'nın da Alman yanlısı olarak tanın- ması hep bu nedendendi.

Eski düzen paşalarının kendi aralarındaki yüksek siyaset kamuoyu tara- fından pek de kolaylıkla takip edilemezdi. Kısacası, eski mutlakiyetçi düzen- de, siyaset kapalı kapılar ardında yapılırdı. Siyaset, ayrıcalığı olan az sayıda insana açıldı ve siyasete meraklı olan hırslı bireylerin serbestçe girebileceği bir 'alan' değildi. Bu öylesine dışarıya kapalı bir alandı ki, yapılan işler kamu- oyunun gözleri önünde olmadığı gibi, kamuoyuna yapılan işlerin hesabı da verilmezdi. Halkın gözünde, kamuoyundan 'gizli' olarak yapılan bu yüksek siyaset, 'devlet siyaseti'ydi. Devlet siyasetinde toplum tamamen dışlanmıştı; bir başka deyişle, siyaset toplum adına yapılmıyordu. Ayrıcalıklı bir azınlı- ığın kendi arasında dönen bu dışa kapalı ortamda, devlet ve Saray'ın yüksek rütbeli memurları ve onların feodal müttefiklerini ilgilendiren, ama içlerinde burjuvazinin de bulunduğu toplumun diğer kesimlerine ne hitap eden, ne de onların özlemleri ve çıkarları doğrultusunda olan bu yüksek siyasete muha- fazakâr tarihçiler olumlayıcı bir bakış açısıyla 'devlet siyaseti' demeyi bugün de sürdürmektedirler. Bu durumda, neden bazı tarihçilerin bu paşaları ısrar- la 'siyasetçi' değil de 'devlet adamı' olarak adlandırdıklarını kabul etmeyebi- lir, ama anlayabiliriz. Devlet yönetimi ya da politika belirlemenin bütünüyle yüksek rütbeli paşaların tekelinde olduğu bir ortamda, toplumu ilgilendi- ren sorunları ima edegelmiş olan 'siyaset' kelimesinin hoşça giden bir kavram olamayacağını anlamamız pek de zor olmasa gerek. Mutlakiyetçi bir rejimin hüküm sürdüğü koşullarda 'siyaset' denilince yöneticilerin ve tarihi onların bakış açısından kaleme alan tarihçilerin aklına yalnızca 'yıkıcı yeraltı hareke- ti' gelmesini yadırgamamız gerekiyor.

1908 Devrimi'yle birlikte bu paşaların alıştığı eski dünya ve mutlakiyet- çî düzen çökmüş, ancak onun yerini alacak yeni düzen hemen kurulama- mıştır. Toplumların geçirdiği büyük siyasal dönüşümleri çözümlenmede ön- de gelen kuramcılardan biri olan Antonio Gramsci'nin deyişiyle, "eskisi öl- müş, ama yenisi henüz doğmamıştı." 1908 yılının Ağustos ayı sonunda dev- rimin yarattığı ilk dalga siyasal karmaşa sona erer ermez, parlamenter dü- zenlerin olmazsa olmazı olan meclis genel seçimlerinin yapılması konusun- da ısrarcı olup ardından da bunu gerçekleştirmiş olmaları, İttihadçılar için çok büyük bir başarıydı. 1908 Devrimi'nden önceki iki yıl boyunca sürekl- i olarak parlamenter bir düzenin kurulması talebini Türkiye'ye gizlice so- kulan gazete ve dergiler, dağıtılan yeraltı bildirileri, sokaklara asılan duvar afişleri ve diğer yöntemlerle gündeme taşıyan İttihadçılar, halkı meclis fikri-

ne hazırlamışlardı.⁷ Yani, hem eski düzenin 'tebaası' –ya da 'kulları'– olarak değil de yeni düzenin 'yurttaşları' –ya da 'vatandaşları'– olarak halk, hem de İttihadçılar artık zihnen yeni rejimin getireceği değişim ve dönüşümlere hazırды. Türk siyasal hayatında daha önce partileşme sürecinin hiç yaşanmamış olduğu hatırlanırsa, sadece çok kısa bir sürede Selânik'te bir siyasal parti olarak örgütlenen İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kamuoyunda varlığını ispatlaması değil, buna ek olarak, seçim sürecinin başlamasıyla, çoğu seçim bölgesinde partinin yerel örgütlerinin kurulmuş olması da göz önüne alındığında, İttihadçıların ne derece büyük bir iş başarmış oldukları kavranabilir.

Devrim'den sonra eski düzen –*ancien régime*– siyasetçileri siyasal parti kurmakta zorlandılar. Bunun nedeni yalnızca alışmış oldukları kurulu düzenin altüst olmasıyla bozguna uğramış olmaları değil, aynı zamanda zihniyet yapısı olarak rekabetçi bir siyasal düzen anlayışına tamamen yabancı olmalarıydı. Bu paşalar açısından, bir parti çatısı altında, parlamento içinde çalışmak hayatları boyunca görmüş ve yaşamış oldukları bir şey değildi. Buna ek olarak, ideolojik koşullanma sonucu, paşalarda varolan 'devlet adamlığı' anlayışı da onların siyaseti bir anlamda 'ayak işi' olarak görmeleri neticesini doğurmuştu. Buldukları 'yüksek' konumdan aşağıda gördükleri 'siyaset'in kendilerine bulaşmasını istememeleri onların gündelik siyasete bizzat girmesini zorlaştırmaktaydı. Sonuç olarak, eski düzen taraftarı yüksek rütbeli devlet memurları ne gerçek anlamda bir parti örgütleyebildiler, ne de 1908 genel seçimlerinde etkin rol oynayabildiler. Eski düzen yanlısı siyasetçilerin toplandığı ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı muhalefet yapma amacıyla oluşturulan Fırka-i Ahrar, ne genel seçimlerde bir varlık gösterebildi, ne de seçim sonrasında oluşan yeni koşullarda hayatta kalmayı ve yeni tarz politikaya etkin bir şekilde katılmayı becerebildi.⁸

Devrime karşı olan bu eski düzen taraftarı siyasetçiler şemsiye bir örgüt olan Fırka-i Ahrar çatısı altında bir araya gelmişlerdi; ancak partinin güçlü bir yönetim kadrosu yoktu. Bunun nedeni partiyi idare edecek, işinin ehli siyasetçilerin –yani, paşaların– olmaması değildi. Sorun yine eski düzenin zihniyetinden kaynaklanmaktaydı, mutlakiyetçi düzenin saygın paşaları siyasi bir parti içinde çalışarak kendilerini 'küçük düşüremezlerdi.' Aynı durum, Fırka-i Ahrar'ın perde arkasındaki liderlerinden biri olan ve annesi eski padişahlardan I. Abdülmecid'in kızı ve II. Abdülhamid'in üvey kızkarde-

7 Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, s. 29-72 [Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, s. 35-95]; ve H. Zafer Kars, *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği*.

8 Fırka-i Ahrar'ın seçim kampanyası için bkz., Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, s. 184-192 [Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, s. 259-270]; ve Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 127-136.

Şi Seniha Sultan, babası da Kaptan-ı Derya Damad Halil Rifat Paşa'nın oğlu Damad Mahmud Celaleddin Paşa olan Prens Sabahaddin için de geçerliydi. Onlar devlet bürokrasisi dışında yapılacak bir siyasi mücadele bilmiyorlardı. Örneğin, yine Fırka-i Ahrar'ın gölge liderlerinden Kâmil Paşa da ileri yaşına rağmen zeki ve son derece becerikli bir siyasetçiydi; bir siyasal partiyi yönetme yetisi olduğu kadar, elinin altında kullanabileceği çeşitli kaynaklar da mevcuttu. Buna rağmen, konumu itibariyle siyasal bir partiyi *doğrudan* yönetmeyi kendine uygun görmüyordu. Resmî olarak bu işi hiç üstlenmedi ve hep perde arkasında kaldı. Hem maddî, hem de manevî destek vererek Fırka-i Ahrar'a yol gösteren ve bu partiyi kapalı kapılar ardından idare edenlerin Kâmil Paşa ile Prens Sabahaddin olduğu tüm yerli ve yabancı siyasi gözlemciler ile halk tarafından pekâlâ biliniyordu. Buna rağmen, bu her iki yetkin politikacı da parti örgütünün 'görünmez' tarafında kalmayı daha uygun bulmaktaydı.⁹ Fırka-i Ahrar ve onun devamı niteliğinde siyaset sahnesine çıkan Hürriyet ve İtilâf Fırkası gibi oluşumlar, Meclis-i Mebusan'ın içinde ve dışındaki gündelik siyasal tartışmalarda genellikle 1912 yılındaki ayaklanma sonunda kendini yeni kurulan bağımsız Arnavutluk'un geçici hükûmetinin lideri ilân ettirecek İsmail Kemal [Vlora] Bey gibi nispeten daha önemsiz ve yerel çıkarları savunan siyasetçileri ön plana çıkartmayı tercih etmişti.

Dolayısıyla, monarşist muhalefet mecbur kaldığı için siyasal bir parti içinde veya etrafında –önce Fırka-i Ahrar, 1911'den sonra da Hürriyet ve İtilâf Fırkası içinde– örgütlenmek zorunda kaldı; muhalifler, 1908 Devrimi sonucu değişen koşullar nedeniyle, İttihadcıların stratejisini taklit etmeye zorlandılar. Ne var ki, resmen siyasal parti olarak kurulmuş olsalar da, bu monarşist partiler liberal demokratik bir rejimde olması gereken siyasal örgütler gibi işlemedi. Partinin gerçek liderleri olan Kâmil Paşa ve Prens Sabahaddin Meclis-i Mebusan dışındaydı; fakat meclis görüşmelerini pek de saygı duymadıkları seçilmiş mebuslar aracılığıyla, dolaylı olarak denetliyor ve yönlendiriyorlardı.¹⁰ Meclis-i Mebusan dışından siyaseti yönlendirmeye çalışan bu monarşist politikacılar Meclis-i Mebusan çatısı altında kendileri için çalışan mebusların kendi konumlarının altında olduklarını düşündüklerinden ve onları küçümsediklerinden, siyaset sahnesindeki rakipleri İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin parlamenter hayatta gösterdiği hüner ve kıvraklık karşısında daha baştan şanslarını kaybediyorlardı. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin neredeyse tüm liderlik kadrosunun Meclis-i Mebusan'da üye olması ve mec-

9 Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 239-246. Prens Sabahaddin'in Fırka-i Ahrar'daki liderlik rolü için özellikle bkz., Noel Buxton, "The Young Turks", s. 23.

10 Kısa sürede monarşist muhalefetin önemli isimlerinden biri haline gelen Dr. Rıza Nur'un bu konudaki itirazları için bkz., Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, s. 13-14.

liste yapılan her önemli tartışmaya heyecanla katılarak görüşlerini kamuoyu önünde açık ve seçik bir biçimde tartışmasına karşın, monarşist siyasetçilerin bu tarz tartışmaların gereksizliğine inanmış olmaları ve mecliste bunu gözler önüne seren tutumları dikkat çekiciydi. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin siyaset yapma tarzı ile Fırka-i Ahrar ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın tarzı arasındaki dramatik farklılıklara örnek olarak, Kâmil Paşa'nın, kurduğu kabinenin önemli konularda bile görüşlerini savunmak için, Meclis-i Mebusan karşısına çıkmaktaki gönülsüzlüğü karşısında İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından desteklenen kabinelerin sadr-ı âzamlarının –özellikle de Hak-ki Paşa'nın– desteklerini istemeden önce mebusları ikna etmek için Meclis-i Mebusan kürsüsünde saatler süren konuşmalar yapmalarını gösterebiliriz. Mutlakiyetçilik yanlısı siyasal partilerin perde arkasındaki liderlerinin rekabetçi siyasetin kurallarıyla gelenek ve göreneklerine pek az saygıları vardı. Hatta, yeni kuralları hiçbir zaman kabullenmedikleri bile söylenebilir. Onların alışmış oldukları ve kullanmaya devam ettikleri siyasal üslup ve usuller kendi eski dünya görüşleri çizgisindeydi; ve bu görüşleri, 1908 Devrimi ile değişen çağa hiç uymuyordu.

Monarşist politikacıların dünya görüşlerini yansıtan unsurlar, kurdukları partilerin programlarında bulunabilir. Elbette ne Fırka-i Ahrar ne de Hürriyet ve İtilâf Fırkası halka açıkça asıl amaçlarının *status quo ante*'ye geri dönmek –yani, eski düzeni tüm kurumlarıyla birlikte yeniden ihya etmek– olduğunu söyleyemezdi. Buna rağmen, programları, değişen koşulların gerektirdiği politikalarla değil, eski uygulamalarla uyumlu bir çizgiyi gayet açık bir şekilde savunmaktaydı. Prens Sabahaddin'in risalelerinde entelektüel ve 'ince' tanımlamalarla kamuoyu önünde savunduğu 'adem-i merkezîyetçilik' fikri, tüm kurum ve uygulamalarıyla *toptan* bir geriye dönüşü simgelemese de, esasında Devrim öncesi uygulamalara yakın bir siyasal sistemin değişen koşullarda yeniden kurulmasını önermekteydi.¹¹

1908 Devrimi öncesi mutlakiyetçi düzende hem cemaatlerin, hem de belli bir etnik grubun ya da dinî mezhebin çoğunlukta olduğu bölgelerin imparatorluğun diğer bölgelerinde yürürlükte olan uygulamalardan farklı kurallarla yönetildikleri bir gerçektir. Bazı etnik gruplarla cemaatlerin neredeyse imparatorluktan ayrı, kendilerine has düzenlemelerle varlıklarını sürdürdükleri imtiyazları vardı. Dinî cemaatler kendi eğitim ve dinî sistemlerini neredeyse tamamen kendileri belirliyor, ama ülkenin ana akım siyasî hayatının dışında tutuluyorlardı. Yasal düzenlemeler ile belli başlı cemaatlere verilmiş

11 Prens Sabahaddin'in 'adem-i merkezîyet' hakkındaki görüşleri için Nezahet Nurettin Ege'nin derlediği, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmi Müdafaları*, s. 159-201'de yer alan risalelerine bakınız. Prens Sabahaddin'in aşırn-muhafazakâr düşüncesinin çözümlemesi için bkz., Aykut Kansu, "Prens Sabahaddin'in Düşünsel Kaynakları ve Aşırn Muhafazakâr Düşüncenin İthali", s. 156-165.

imtiyazlar imparatorluk sınırları dahilinde tek tip mahkeme düzeninin işle-
mesini de imkânsızlaştırıyordu. Eski düzen dışarıdan bakıldığında mutlaki-
yetçi –ve oldukça merkezî– bir devlet aygıtı görünümüne sahip olsa da, bazı
grupların askerlik ve vergi gibi kimi hak ve yükümlülüklerden muaf olmaları
dolayısıyla oldukça parçalı bir siyasî sisteme sahipti.¹²

1908 Devrimi bütün bu geleneksel imtiyazlardan kurtulmaya çalışmıştı.
İttihadcıların amacı, 1908 seçim kampanyaları sırasında ve öncesinde savun-
dukları gibi, tek tip ve merkezî bir devlet aygıtı yaratmaktı. Hedefleri Os-
manlı tebaasını Türk vatandaşlığı altında bir araya getirmekti. Eski ayrıcalık-
ların tümü kaldırılacaktı. Devlet okullarının tümünde eğitim dili Türkçe ola-
cak, yerel diller de dikkate alınıp ikinci dil olarak öğretilmeye devam edile-
cekti. Resmî işlerde ve mahkemelerde Türkçe kullanılacaktı. Artık siyasî ey-
lemlerin mekânı Meclis olduğu için, dinî ve yerel düzeyde siyasî güç kulla-
nımı son bulmalıydı. Yerel temsilcilere nüfuslarıyla orantılı olarak Meclis-i
Mebusan'da yer verilecekti. Dolayısıyla, tüm cemaatler nisbî temsil yoluyla
Meclis-i Mebusan'da yer alabilecekti. Her bir 'tebaa' eşit hak ve yükümlülük
çerçevesinde 'yurttaş'a dönüşecekti. Bu da, örneğin her yurttaşın hiçbir istis-
na olmaksızın –Arnavut bile olsa– vergi ödemesi ve –Rum, Ermeni ya da Ya-
hudi bile olsa– askerlik yapması anlamına geliyordu. Kısacası, İttihadcıların
açıkça dile getirdikleri hedef, herkesi 'birinci sınıf yurttaş' yapmaktı. Dışla-
yıcı olan geleneksel ve cemaatçi ayrıcalıklar kaldırılıyor, bunun karşılığında
tam bir temsil hakkı getiriliyordu. Bireysel haklar cemaat haklarının önünde
olacak, ya da tamamen onun yerini alacaktı.¹³

İttihadcıların yurttaşların tümünün aynı hak ve yükümlülüklerle sahip ol-
ması hedefi, doğal olarak resmen tanınmış cemaatlerin geleneksel yönetici-
leri tarafından pek hoş karşılanmamıştı. Yalnızca kilise örgütleri –özellik-
le Rum Patrikhanesi– değil, farklı cemaatlerin –Müslüman ya da Hıristiyan–
'seküler' geleneksel liderleri de yeni sisteme karşı çıkmaktaydılar.¹⁴ Eski dü-
zende Padişah, adaletsizlikleri hiç sorgulamaksızın kurulu düzeni destekle-
meleri ya da en azından sessizce kabullenmeleri karşılığında, cemaatlere ver-
diği özel imtiyazlar sayesinde iktidarını korumaktaydı. Ancak süreç içinde

12 Mutlakiyet rejiminde gayrimüslim nüfusun yasal statüsü hakkında bkz., Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, 1839-1914. Eski rejimde eğitim sisteminin durumu hakkında bkz., İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*.

13 İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 genel seçimleri sırasındaki parti politikaları için bkz., Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, s. 157-176 [Aykut Kansu, 1908 Devrimi, s. 217-248].

14 Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri: İkinci Meşrutiyet'in İlanı, Temmuz-Agustos 1908*, s. 307-308; ve Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, s. 163-192 [Aykut Kansu, 1908 Devrimi, s. 230-270].

mutlakiyetçi devletin birçok coğrafi bölgede denetimi kaybettiği bir gerçektir. Merkezî otorite imparatorluğun uzak vilâyetlerinde neredeyse hiç vergi toplayamıyordu. Böyle yerlerde, örneğin Kürdistan ve Arnavutluk'ta, devlet feodal beylerin özel ordularını resmen tanımaya bile zorlanmıştı. Mutlakiyetçi bir devletin iktidarını koruyabilmek için çevre vilâyetler üzerindeki denetimini gevşetmesi oldukça çelişkili bir durumdu. Devrim'den sonra devlet aygıtında hüküm süren iktidar ilişkileri değişince, zaten sallantıda olan sistem yıkılmaya, özellikle de imparatorluğun çevre vilâyetlerinde tepkiler artmaya başlamıştı.

Bütün bunlardan muhalefetin İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı önce Fırka-i Ahrar, ardından da Hürriyet ve İtilâf Fırkası adı altında örgütlenen ve 'adem-i merkezîyetçiliği' savunan farklı fakat birbirleriyle ilişkili iki hoşnutsuz gruptan oluştuğunu anlıyoruz. Bu iki gruptan biri mutlakiyetçi devletin çıkarlarını temsil eden eski düzen siyasetçileri –yani paşalar– diğeri yerel ulema, müftüler ve *nakib ül-eşraf* gibi Müslüman halkı temsil edenlerle, Hıristiyan mezheplerine ait patrikhaneler ve bunların okul ve kiliseleri ile temsil edilen, beklentileri karşılanmamış yerel seçkinler ve Saray tarafından tanınmış cemaat örgütleriydi. Dolayısıyla, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı yapılan muhalefet, muhafazakâr siyasî inanç ve tutumları içeren modern ve çağdaş bir yapıya değil, cemaatçi uygulamaları ve ayrıcalıkları geri getirmeyi amaçlayan tamamen gerici bir dokuya sahipti.¹⁵

İngiltere'de yaşayan İttihadçı Halil Halid Bey tarafından yazılmış ve Fırka-i Ahrar'ın üyeleriyle amacı hakkında yaptığı bir değerlendirme, bu noktaları gayet açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Prens Sabahaddin'in dolaylı desteği ile yeni bir parti kuruldu. 'Ahrar' adını kullanan ve Avrupalı yandaşları tarafından şekil verilen Fırka-i Ahrar'ın üyeleri arasında eski rejimin son sadr-ı âzamlarından Kâmil Paşa'nın zalim uygulamalarıyla tanınan oğlu Said Paşa, Arnavutluk'un ayrılıkçı mebusu İsmail Kemal Bey ve İttihad ve Terakki Cemiyeti içinde kendisine yer bulamamış birçok kimse var. [31 Mart'ta] fanatik kalabalıklarca çıkarılan isyan sırasındaki barbar davranışların başarıya ulaşmasıyla gericiliğe sivrularak kendilerini ele veren çok sayıda yüksek düzeydeki bürokrat, 'daha gevşek' ilkelere sahip bir anayasa isteyen Fırka-i Ahrar'dan yana oldular. Partinin siyasî propagandası Pan-Hellenik hayalleri de hayli kıskırttığı için, Rum mebus ve gazetecilerin çoğu da onlara yardım eli uzattı. Parti liderleri, Türkiye'nin kaynaklarını sömürmek için ülkeye hücum eden bazı yabancı imtiyaz avcılarını

15 Benim değerlendirmelerim, hem İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin, hem de Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın mutlakiyete karşı olduğunu iddia eden Feroz Ahmad ile ters yönde. Aynı şekilde, bu iki siyasî parti arasındaki görüş farkının yalnızca ekonomik politika alanındaki tercihleri olduğu görüşünü de kabul etmiyorum (Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, s. 33-35).

na, eğer iktidara gelirlerse, beklentilerini elde etmekte daha fazla şansları olacağına dair vaatlerde bulunuyorlar. Fırka-i Ahrar'ın taraftarları aşırı İngiliz yanlısı eğilimler sergileyerek İstanbul'daki bazı İngiliz gazetecilerin de desteğini aldılar. Ortadoğu'daki olayları yakından izleyenler hatırlarlar ki, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 'yasadışı' olduğu doğrultusunda kampanya yürüten İngiliz basını aynı zamanda Fırka-i Ahrar önderlerinin siyasî fikirlerini göklere çıkaranlardır. Bu muhabirler bize bunların gerçek liberaller olduklarını ve Türkiye'deki tüm milletlere kendi milliyetçi çizgilerini geliştirmek için eşit şans tanıyacıklarını söylüyorlar; onlara göre, Cemiyet'ten yana olan Genç Türkler ise, dar görüşlü, Türk milliyetçiliğini öne çıkaran şovenistlerdir. Tam da Majestelerinin Hükümeti tarafından hazırlanan ve Türkiye'deki anayasal hareketi anlatırken İttihadcıların vatanseverliğini öven resmi raporun yayınlandığı tarihte Cemiyet'le ilgili bu tip kışkırtmaların dillendirilmesi oldukça garip.”¹⁶

Muhalefet 'haklar'dan söz ettiğinde akıllarında olan şey, liberal demokratik bir devlette bireyin 'özgür' haklarını kullanması değil, modern ve merkezî bir devlet aygıtına karşı, cemaatlerin kolektif olarak kullandıkları haklardı. Monarşistlerin zihinlerinde bireysel özgürlükler değil, cemaatçi imtiyazlar vardı. Bu imtiyazlar genellikle geleneksel önderler tarafından cemaatin bireyleri üzerinde denetim ve baskı uygulamak için kullanılır, etnik veya dinî, cemaat üyelerine bireysel özgürlük alanları tanınmazdı. Bireyin özgürleşmesi veya özgürlük haklarının genişletilmesi ve yaygınlaştırılması, İtilâfçılarca sürdürülen siyasî mücadelenin amaçları arasında yer almıyordu.

1908 sonunda meclisin açılması ile 1913'ün başında İttihadcılarının meşru olmayan bir hükümetten yasadışı yöntemlerle iktidarı geri almaları arasında geçen sürenin siyasî tarihi, yeni oluşturulmuş bir meclise dayanan ve işleri buradan yürütmeye çalışan yeni rejim yanlıları ile her ne pahasına olursa olsun eski düzeni yeniden kurmayı amaçlayan monarşist güçler arasındaki bitmek bilmeyen mücadelenin tarihidir. Bu, karşıt iki siyasî grubun, bilinen liberal demokratik siyaset ilkeleri uyarınca, siyasî iktidarı ele geçirmek amacıyla giriştiği sıradan bir parlamento içi mücadele değildir. Meclis görüşmeleri ile basın açıklamalarının yüzeysel bir incelemesi sonucunda belki böyle bir izlenim edinilebilir; ancak meclisteki tartışmaların içeriği ve anlaşmazlıkların sebepleri daha dikkatle ele alındığında, eski mutlakiyetçi zihniyet ile yeni özgürlükçü dünya görüşü arasında kıyasıya bir savaş yaşandığı çok daha açık bir şekilde görülecektir.¹⁷

16 Halil Halid, "The Origin of the Revolt in Turkey", s. 757-758.

17 Konuya duyarlı yaklaşımına karşın, Erik J. Zürcher de 1908 Devrimi sonrasında verilen siyasî mücadelenin 'normalleşmiş' koşullarda geçtiğini düşündüğü ve sanki Türkiye'nin hukukî geleceği hiç tartışılmamış, görüşülmemiş ve üzerinde anlaşmazlıklar çıkmamış gibi bu dönemi ye-

Genel seçimler sonunda çok sayıda İttihad ve Terakki Cemiyeti yanlısı mebusun yer aldığı bir meclis ortaya çıkmasına rağmen, 1908 sonundan itibaren gelişen olaylar nedeniyle İttihadcıların Meclis'te pek öyle güçlü bir grup olduklarını görmüyoruz. 1908 *Devrimi* adlı kitabımda 1908 genel seçimleri sonucu *tamamen* İttihadcılardan oluşan bir Meclis ortaya çıkmadığını sayılarla gösterdiğim için burada ayrıntıya girmiyorum.¹⁸ O dönemde Türkiye'deki siyaset sahnesini iyi bilen gözlemciler bu durumu gerçek bir belirsizlik ortamı olarak değerlendirmişler ve bu gözlem ve öngörülerini çoğu zaman doğru çıkmıştır. İttihadcı liderler ciddi ayrışmalara yol açan meclis oylamalarında durumlarının bıçak sırtında olduğunu biliyorlardı. Hatta kimi zaman sayısal çoğunlukları olmadığını farkındaydılar. İttihadcılarının çoğu zaman kendi başlarına hükümet kuracak rahat çoğunlukları yoktu. Bence, tarihçiler 1908 sonu ile 1913 başı arasında geçen olayları yorumlarken bu önemli unsuru göz önünde bulundurmalıydılar.¹⁹

İttihadcılarının meclisteki güçleriyle ilgili olarak, eksik bilgi üzerine kurulmuş, Meclis-i Mebusan içindeki ve dışındaki olayları derinlemesine değerlendiremeyen baskın görüşlerden ben temelde farklı düşünüyorum. İttihadcılar önemli yol ayrımlarında ya da fırsat yakaladıklarında, Meclis'teki muhalefete direnecek gücü kendilerinde pekâlâ buluyorlardı. 1908 ile 1913 arasında böyle durumlara çok sıkça rastlanmaktadır. Kitapta kritik anların en önemlileri ele alınmış ve sonuçları ortaya konmuştur. İttihadcılar, kendilerini olduklarından güçlü göstermek için, meclisteki gerçek güçleri konusunda çoğu zaman kamuoyunu yanlış yönlendirmeyi seçmişlerdi. O dönemi yüzeysel bir biçimde inceleyen tarihçilerin bu İttihadcı propagandayı gerçek kabul etmeleri bu yanlış varsayım üzerinden yaptıkları çözümlenmeleri geçersiz kılmaktadır. İttihadcılar açısından bu gayet doğaldır, çünkü taktik gereği kamuya yanlış görüntü vermek durumundaydılar. Meclis içindeki ve dışındaki zayıflıklarını mümkün olduğu kadar gizlemeleri için birçok nedenleri vardı. Rahat bir çoğunluğa sahipmiş gibi bir görüntü vermelerinin ve böy-

terince iyi değerlendirememektedir (Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, gözden geçirilmiş baskı, s. 100-113).

- 18 Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, s. 237-241 [Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, s. 351-356].
- 19 Feroz Ahmad ile Hasan Kayalı'nın konuyla ilgili iddialarına katılmam mümkün değil: "İdareci sınıftan olan Genç Osmanlılar, devleti yönetme hakkı kendilerine verilse, İmparatorluğu kurtarabileceklerine inanmışlardı. Onlardan bir kuşak sonra gelen Jön Türkler ise, kendilerini yönetici olarak yetenekli görmüyorlardı. Dolayısıyla, hiçbir zaman yüksek idari makamları ele geçirmeyi düşünmediler" (Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 17 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 43]); ya da, "[İttihad ve Terakki Cemiyeti] kendine güvenden ve örgütlenme becerisinden yoksundu. ... Bu nedenle güçlü bir siyasi iktidar olmaya hazır değildi" (Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, s. 53).

lece bu efsanenin pekişmesinin bir nedeni de, Meclis üyelerinin tümünün 1908 seçimlerine İttihad ve Terakki Cemiyeti adayları olarak katılmış olmalarıydı. Seçimlerin yapıldığı 1908 sonbaharında siyasî meşruiyet ancak ülkenin önde gelen siyasî gücü olan İttihadcılarla birlik olunursa kazanılabiliyordu. Yani, zamanında siyasi olarak işe yarayan bu aldatmaca, gelecekteki tarihçiliğin biçimlenmesinde rol oynamıştır. Hem İttihadcıların, hem de İttihadcı olmayanların Devrim'in ilk aylarında kendilerini ve halkı yeni meclisin ağırlıkla İttihadcılardan oluştuğuna inandırmaları gerekiyordu. Hemen her mebus Devrim'in ilk günlerinde halk önünde İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi olmakla açıktan övünüyordu.²⁰

Başka bir cepheden bakıldığında, İttihadcılarının çoğu durumda hem sivil hem de asker bürokrasi içinde yer alan muhalefeti yatıştırılmakta da başarılı oldukları iddia edilebilir. Bununla birlikte bazı zamanlarda meclis dışı güçler tarafından tamamen susturuldukları da olmuştur. Özellikle askerî bürokrasi içinden gelen saldırı ve düşmanlıklara karşı oldukça zayıflardı. Genel kabulün aksine, İttihadcılar düşük rütbeli subayların *tümünün* desteğini alamamışlardı. Askerî bürokrasi ile İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ilişkileri daha dikkatli ve gerçekçi bir şekilde incelendiğinde, en azından söz konusu dönemde, İttihadcılarının genç subayların çoğunun desteğini hiç tereddütsüz sağlayabilmiş oldukları söylenemez. İttihadcı desteği askerî bürokrasinin en üst kademelerinde, özellikle paşalar arasında, en düşük düzeyde ve çok değişkendi; o az 'destek' de koşullara göre değişiyordu. Yüksek rütbeli subaylarla İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin politikaları ancak vatanseverlik bağlamında çakışıyor, bu da eğer İttihadcı politikalar paşaların anladığı anlamda bir vatanseverlikse mümkün oluyordu.²¹ Örneğin 1912 yılındaki Birinci Balkan Savaşı'nın hemen ertesinde, Kâmil Paşa Kabinesi'nin koşulsuz teslim olması talebine karşı yapılan direnişte, asker ve sivil bürokrasinin dürüst üyeleri ile İttihadcı politikacılarını vatanseverlik bir araya getirmişti.

1908 yılının sonlarında yaşanan olayların bu çerçevede değerlendirilmesi zorunludur. İttihadcılarının siyasî iktidarı parlamento aracılığıyla ele geçirmek için verdikleri uğraş bu süreçte tüm yönleriyle gözlenebilir. 1909 yılı başlarında Kâmil Paşa Kabinesi'ni düşürmek için İttihadcılar ilk girişimlerinde başarılı olamamışlarsa da, Şubat ayı başında Kâmil Paşa'nın monar-

20 Sina Akşin de bu görüşleri doğru kabul edip Meclis-i Mebusan'da İttihadcılarının çoğunlukta olduğunu iddia etmektedir (*Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 160).

21 Benzer bir görüş için bkz., Feroz Ahmad, "Great Britain's Relations with the Young Turks, 1908-1914", s. 305 [Feroz Ahmad, "1908-1914 Yılları arasında İngiltere'nin Genç Türklerle İlişkileri", s. 180]: "Eğer yüksek rütbeli subaylar İttihatçılarla işbirliği yaptılarsa, bunu, onlar da İmparatorluğu kurtarmak istedikleri için yapmışlardı. Diğer yandan İttihatçılar da, bu subaylar kuvvete sahip oldukları için onlarla 'işbirliği' yaptılar. Subaylardan her zaman şüphe edilmekteydi ve bu iki grup, ideoloji bakımından birbirlerinden ayrı kutuplardı."

şist uygulamalara başvurmuş olması, meclisin çoğunluğunun mutlakiyet-çiliğe karşı tek yumruk olmasını sağlamıştır. Kâmil Paşa böylece düşürülmüştü, ancak İttihadcılar kendi kabinelerini kuracak kadar güçlü değillerdi. Kurulan ılımlı 'koalisyon' hükümeti de, kısa bir süre sonra görüldüğü gibi, monarşistlerin hoşuna gitmemişti. Bu hoşnutsuzluk, '31 Mart' karşı-devrimci darbe girişimini tetikleyen nedenler arasındadır. Kâmil Paşa ve bazıları aynı zamanda mebus olan diğer monarşist siyasetçiler anayasaya uygun şekilde kurulmuş meşru hükümeti yasadışı yollarla düşürmek için Abdülhamid rejimine çalışmış kişiler ile işbirliği yaptılar. Bu karşı-devrimci darbe girişiminde İttihadcıların yeni rejimi savunmakta ne kadar kararlı olduklarını, monarşistlerinse yeni oluşturulmaya çalışılan düzeni bozmak için ne kadar fırsatçı davrandıklarını görmek mümkündür. Bu olay monarşistlerin liberal demokratik siyaset ilkeleri ile parlamenter kurallara katlanamadıklarını açıkça göstermektedir.

Bu olay ayrıca İttihadcılarının gücünü ve anayasal düzeni her ne pahasına olursa olsun savunmaya kararlı olduklarını gösterme fırsatı da yaratmıştır. Bu nedenle 31 Mart darbe girişimini bazı tarihçilerin yaptığı gibi, İttihadcılarının bir hatası olarak göstermek ve bunun için onları suçlamak imkânsızdır. Darbenin İttihadcılardan duyulan rahatsızlığın ve yaptıkları iddia edilen ağır hataların sonucu olduğu iddiası, darbenin muhalefetten kurtulmak için İttihadcılarının bizzat kurduğu düzmececi bir parçası olduğuna dair kimi monarşistlerin asılsız iddiaları kadar temelsizdir.²² '31 Mart Olayı'nı Yıldız Sarayı'nda konuşlanmış isyancı birliklerin basit bir başkaldırısı olarak yorumlamak da tarihsel gerçekliğe aykırıdır.²³ 31 Mart Olayı, Şeriat isteyenlerin yeni düzenin seküler uygulamalarına karşı giriştikleri bir dinî tepki olarak da yorumlanamaz.²⁴ '31 Mart Olayı'nın nedenlerini kızgın bir gürhunun dinî fanatizminde aramak, monarşistlerin karşı-devrimci amaçlarını tamamıyla inkâr etmek anlamına gelmektedir.²⁵

'31 Mart Olayı', çok açık ve net bir şekilde söylersek, mutlakiyetçi rejimi

- 22 Bu iddialar için bkz., İsmail Hami Danişmend, *Sadr-ı a'zam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmî ve Hususî Vesikalara Göre: 31 Mart Vak'ası*.
- 23 Victor R. Swenson, "The Military Rising in Istanbul, 1909", s. 171-184. Willam Hale de bu yüzeysel bakış açısını kabul etmiş görünüyor (William Hale, *Turkish Politics and the Military*, s. 40-41).
- 24 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, ikinci baskı, s. 215 [Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, sekizinci baskı, s. 214-215]. Ayrıca bkz., David Farhi, "The Şeriat as a Political Slogan - or the 'Incident of the 31 Mart'", s. 275-299. Benzer yorumlar Ecvet Güresin'in, *31 Mart İsyamı ile Cemal Kutay'ın, Bir 'Geri Dönüş'ün Mirası: 31 Mart'ın 90. Yılında Laik Cumhuriyet Karşısında Derviş Vahdetiler Cephesi* adlı eserinde de var.
- 25 13 Nisan 1909 tarihinde gerçekleşen karşı-devrimci darbe girişimine farklı bir açıdan bakan mükemmel bir tarihsel çözümleme için bkz., Claudia Kleinert, *Die Revision der Historiographie des Osmanischen Reiches am Beispiel von Abdülhamid II: Das späte Osmaische Reich im Urteil türkischer Autoren der Gegenwart, 1930-1990*, s. 106-141.

yeniden kurmak üzere yapılmış karşı-devrimci bir girişimdir. Hiçbir tarihçi bu darbe girişiminin amacı hakkında kuşkuya düşmemelidir. Monarşistlerin başarısız olmalarının bir nedeni, İttihadcıların ülkenin her köşesinden bu kadar kısa sürede anayasal düzenden yana büyük bir destek toplayacaklarını tahmin edememiş olmalarıydı. Ayrıca, askerî bürokrasinin kendi içinde bu kadar bölünmüş olduğu bilinmiyor ve mutlakiyetçi darbeyi desteklemeyecekleri de beklenmiyordu. İttihadcılar Selanik'te konuşlanmış Üçüncü Ordu'nun desteğinin yanı sıra, siyasi açıdan güçlü oldukları bu şehirde çok sayıda gönüllüyü de anayasal hakların savunulması amacıyla kendi saflarına katmışlardı. Böylece, yalnızca İstanbul'da ve Yıldız Sarayı'nda konuşlanmış askerlerle bir direnişin mümkün olmadığı iyice anlaşılmış oldu.

Darbe girişiminin bastırılmasından sonra İttihadcılar olayların öncesinde görevde olan meşru hükümetin yeniden kurulmasında ısrar ettiler; bunu, hatanın bir bölümünün Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'nde olduğunu bile istiyorlardı. Yani bu kabine, İttihadcılar Hüseyin Hilmi Paşa'ya güvendikleri için değil, aynı kabinenin devamının normale dönüldüğünü göstermesi için kuruldu. Psikolojik etkisine ek olarak, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin lider kadroları bunu anayasal bir zorunluluk olarak görmekteydiler. 1909 yazında askerî mahkemelerde görülen davaların sonuçlarına bakıldığında, ülkedeki siyasi güçlerin karşı-devrimci darbe girişiminde rolleri olan monarşi yanlısı muhalefetin lider kadrosunun yasaların gerektirdiği şekilde cezalandırılmalarına yetmediğini söylemek mümkün. Monarşist muhalefetin önde gelenleri sonunda serbest bırakıldılar ve gizli operasyonlarına devam ettiler. Bu durum aynı zamanda devrimci güçlerle gerici güçler arasındaki güç dengesinin ne kadar hassas olduğunu da gösteriyor. İttihadcılar artık lehlerine dönen bu hassas dengeyi bozmamak için çok ince düşünmeleri ve çok dikkatli olmaları gerekiyordu. Yasaların gerektirdiği gibi iz sürmek siyasi çıkarlarına uygun değildi.

Hakkı Paşa Kabinesi İttihadcılarının egemen olduğu ilk hükümettir. Yani Hakkı Paşa, İttihadcılarının güvendiği ilk sadr-ı âzamdır. 1908 seçimlerinde İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden aday olması, İttihadcılarının ona güvenmeleri için yeterli bir sebepti. Kâmil Paşa'nın karşı propagandası yüzünden mebus seçilememişti.²⁶ 1910 yazında yine o görevdeyken meşrutiyet rejimini yıkmak için başka bir darbe girişiminin ortaya çıkarılmış olması hiç de şaşırtıcı değildir. Bu girişimde de aynı monarşizm yanlıları yer almaktaydı. Darbeyi monarşistlerin kışkırttığına dair kanıtlar kesin olduğu halde, faillere yine ciddi cezalar verilemedi. Bunun yanı sıra, girişimin –Prens Sabahaddin ve Şerif Paşa gibi– bazı önderleri zaten ülkeden kaçmış, sürgünde yaşıyorlardı; bu insanları adalet önüne çıkarmak mümkün olmadı.

26 Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, s. 67-68.

Anayasal düzeni ortadan kaldırmak için yapılan bu başarısız girişimlerin ardından monarşistler dikkatlerini İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne çevirdiler. 1910 sonu ile 1911 yılının başlarından itibaren bütün çabalarını parti içinde ayrılık yaratmaya yoğunlaştırdılar. Nisan 1911'de Hizb-i Cedid adı altında bir araya gelen parti içindeki eski düzen yanlıları neredeyse partiyi bölünme noktasına taşıdılar. Öyle ki, Hizb-i Cedid'in talepleri kabul edilmiş olsaydı, mutlakiyetçi düzene tam bir dönüş gerçekleşecekti. Meclis-i Mebusan üyelerinin çok iyi yönlendirilmeleri sayesinde İttihadçı önderler partinin ve parlamenter düzenin devamına kasteden tehlikeyi bastırmayı başardılar. Monarşistler İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni içeriden ele geçirmeyi başaramayınca yeni bir darbe girişiminden önce yapacakları son bir işe kalkıştılar. Bu, Meclis-i Mebusan içinde monarşistlerle ayrılıkçı mebusları tek bir çatı altında birleştirecek ve örgütlü bir şekilde hem hükümete hem de düzene muhalefet edecek bir parti kurmaktı.

Bu parti, yani Hürriyet ve İtilâf Fırkası (*Entente Libérale*), hem yeni düzene karşı gelmek hem de İttihadçıların desteğindeki Hakkı Paşa Kabinesi'ne Meclis içinden muhalefet etmek için Kasım 1911'de kuruldu. Partinin oluşturulmasının hemen ertesinde İstanbul'da yapılan ara seçimlerin sonuçlarının da gösterdiği gibi, İttihadçılar izledikleri politikalarda, en azından İstanbul söz konusu olduğunda, aslında halkın çoğunluğunun desteğine sahip değillerdi. Monarşist muhalefetin bir araya geldiği Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Meclis-i Mebusan'da boş olan İstanbul vekilliği için yapılan seçimi kazandı, ancak partinin yapısal bir zayıflığı vardı. Bu durum hem üyelerinde, hem de resmi önderlerinde kendini belli ediyordu. Daha önceki monarşi yanlısı muhalif parti kurma deneyimlerinde olduğu gibi, bu parti de güçlü bir yönetim kadrosundan yoksundu. Eski düzenin siyasetçileri yine parti yönetiminde resmi sorumluluk alıp kendilerini 'küçültmek' istemiyorlardı. Partinin arkasında Kâmil Paşa ile Prens Sabahaddin'in olduğu herkesçe bilinse de, her ikisi de partiyle 'mesafe'lerini koruyordu. Dahası, yalnızca Meclis-i Mebusan'da varlık gösteren partinin öteki şehirlerde güçlü bir örgütü de söz konusu değildi.

Başka bir zayıflık ise partinin üyelerinin kompozisyonundaydı. Parti yine Arnavut, Rum, Ermeni ve Arab cemaatlerinin ayrılıkçı önderlerini ve bunların eski düzen yanlısı üyelerini bir araya getirmişti. Bu cemaatlerin ortak hiçbir çıkarı yoktu; tek amaçları, cemaatleri üzerinde büyük bir güç kullanan geleneksel cemaat liderlerinin hak ve ayrıcalıklarını bozarak etkili bir karmaşa yaratmış olan yeni rejimi devirmektir. Dolayısıyla parti, farklı çıkarları temsil etmek yerine, azınlıkların cemaat haklarını savunan siyasi bir örgüttü. Bu nedenle Türklerden pek destek görmedi. Açıkça milliyetçi duygulara sahip olduğunu söyleyen Dr. Rıza Nur gibi Türk kökenli mebuslar bile karşı-devrimci entrikalarla öyle meşguldüler ki, örneğin ayrılıkçı Arnavutların

1912 yılının bahar aylarında Türkiye'den kopma amacıyla çıkardıkları isyana yardımcı olmakta bir sakınca görmediler. Türk kökenli vatandaşlara partinin tek vaadi dini konulardaydı. İttihadçıları dinsizlikle suçlayan monarşistler, eski düzenin geri getirilmesi için Ortodoks ve Katolik mezheplerine bağlı muhafazakâr Hıristiyanlarla işbirliği yaptıklarını unutarak, İslâm dininin dogma ve fanatizmini siyasete alet etmekteydiler.

1912 genel seçimlerinin kaderini bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Tarihçilerin çoğu, olayları ve koşulları derinlemesine incelemeyen eski düzen yanlılarının 1912 genel seçimlerinin büyük bir düzensizlik içinde geçtiği ve hileli olduğu iddialarının doğru olduğunu kabul ederler. Oysa elimizde 1912 seçimlerinin çeşitli bölgelerde nasıl gerçekleştirildiğine dair çok az araştırma sonucu vardır.²⁷ Bununla birlikte yapılan son araştırmalar Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın dini kışkırtmalarını ve partinin ayrılıkçı bakış açısını gözler önüne sermektedir.²⁸ Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın monarşist önde gelenleri bir yandan 1912 yılı bitmeden bağımsızlıkla sonuçlanacak olan Arnavut isyanını destekleyen eylemlerle meşgulken, bir yandan da bazı Arnavut ayrılıkçılar, üyesi olmaya niyetleri olmadığı halde, Hürriyet ve İtilâf Partisi'nden genel seçimlerde aday olmuşlardı. Bu ayrılıkçı adayların yanı sıra, meclisin temel işlevini bozmaya ve yok etmeye kararlı oldukları halde, Meclis'te sandalye kapmaya çalışan mutlakiyetçilik yandaşları da vardı. İşte seçimler bu koşullar altında yapıldı. Çoğu durumda kamuoyunca tanınan monarşistler ile Arnavut ayrılıkçıların Meclis'e girmeleri engellenebildi. İşte, aşırılıkları bilinen eski düzen yanlıları ile ayrılıkçı Arnavutların böylece dışlanmaları, bazı tarihçilerce 1912 seçimlerinin dürüst ve eşit koşullarda yapılmadığının kanıtı olarak yorumlanmaktadır.

Seçimlerin hileli olduğu yönündeki tartışmanın darbe için bahane olarak kullanıldığı ve meclisin kapatılması için gerekli resmi şartı sağladığı, nihayetinde de 1912 yazında 'seçimlerin yenilenmesi kararı' alındığı unutulmamalıdır. Bu girişimin tarihi henüz yazılmamıştır. Bununla birlikte, bizzat örgütleyen olmasa da, darbe girişimine alet edilen kimi genç darbeciler tarafından yazılmış çok sayıda hatırat mevcuttur; darbenin tüm hikâyesi bütün ayrıntılarıyla anlatılmıştır.²⁹ Darbenin örgütlenmekte olduğu ve genel seçimle-

27 Rashid Khalidi, "The 1912 Election Campaign in the Cities of *bilad-al-Sham*", s. 461-474; İhsan Güneş, "1912 Seçimleri ve Eskişehir'de Meydana Gelen Olaylar", s. 459-482; Stojana Makedonski, "Le Regime Jeune-Turc et les Deuxiemes Elections Parlamentaires de 1912 en Macedoine et Thrace Orientale", s. 58-71; ve Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da Sopalı Seçimler, 1912", s. 41-46.

28 İhsan Güneş, "1912 Seçimleri ve Eskişehir'de Meydana Gelen Olaylar", s. 459-482; ve Fevzi Demir, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914", s. 90-121.

29 Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler* ve yine Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*; Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafsiye* ve aynı yazarın, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*; ve Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü, 1909-1918*.

rin hem öncesinde, hem de sonrasında darbecilerin çeşitli eylemlerde buldukları göz önüne alındığında, seçimlerin hileli olduğu, dolayısıyla geçersiz sayılması gerektiği iddiası başka bir anlam ve önem kazanmaktadır. Eski düzen yanlısı *İkdam* gazetesinin tam da monarşistlerin yeni ve 'bağımsızlardan' oluşan bir kabine kurulması ve meclisin dağıtılması yönünde baskı yaptığı sırada, yani seçimlerden çok sonra, hileli oylarla ilgili haberler yapması ve seçim oyunlarından dem vurması hiç de tesadüf değildir. Monarşistlerin meclis uygulamalarından rahatsız oldukları o kadar açıktır ki, darbeden sonra eski rejim paşalarından oluşturulmuş yeni kabine, hiç vakit kaybetmeksizin meclisi kapatmak için 'yasal' bir yol aramaya başlamıştır.

Bu doğrultuda yapılan ilk iş Meclis-i Mebusan'ın 5 Ağustos 1912'de 'geçici' olarak kapatılması olur. Seçim kararı alınacak, parlamento yeni seçilmiş vekillerle yeniden açılacaktır. Bu, mutlakiyetçi rejimin geri getirilmesi için bulunmuş bir ara çözümdür; eski düzenin paşaları meclis olmaksızın devleti yönetmek derdindedirler. Hürriyet ve İtilâf Fırkası yerel örgütlerini kapatacağını ilan eder. Parti yönetimince yayımlanan resmi iletide güvenilir bir kabine devletin başına geçtiği için, artık siyasi eylemlere gerek olmadığı yazılıdır.³⁰ Genel seçimleri yapmaya gerçekten niyetli bir partinin, mecliste temsil edilmeye ihtiyacı yokmuşcasına örgütünü kapatması oldukça gariptir. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin çeşitli bölgelerdeki merkezlerine birkaç gün sonra yapılan saldırılar da aslında olan biteni açıkça göstermiştir. Mutlakiyetçi amaç, darbenin arkasındaki kişinin, yani Kâmil Paşa'nın kabinenin başına geçmesiyle daha da netleşmiş, kabinenin 'konuyla ilgisi olmayan paşalar'dan oluştuğu masalı da son bulmuştur. Kâmil Paşa'nın verdiği ilk emirlerden biri, Balkan güçleriyle yapılan savaşı bahane ederek genel seçimlerin belirsiz bir tarihe kadar ertelenmesi yönündedir. Kısacası Kâmil Paşa, monarşistlerin gerçek niyetleri hakkındaki tüm kuşkuyla dağıtmış, Türkiye'nin geleceğini ipotek altına alan monarşist planları hiçbir yanlış anlamaya yol açmayacak şekilde açığa vurmuştur.

Bu koşullar altında İttihadcılar çok az seçeneğe sahipti. Yöneticilerinin yarısı sürülmüş, kalanların bazıları takibe alınmış, eski düzen yanlısı askeri yönetim yetkililerince tutuklanmıştı; artık İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin günlerinin sayılı olduğu düşünülüyordu. Monarşist basın, Temmuz 1912'de 'İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin tiranlığında dört yıl boyunca yaşanan baskılardan sonra gelen özgürlük havası'nı kutlamaktaydı.³¹ Monarşist propagandacılar göre yepyeni bir çağa girilmişti. Çoğu kimsenin Türkiye'de liberal

30 Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflası: İtilâf ve Hürriyet Fırkası*, s. 62-63.

31 Şefik Esad, "Her Millet Lâyık Olduğu Hükümete Nail Olur", *İktiham*, 12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912, s. 1; ve Ferhan, "Abdülhamid Gelecekmiş!" *İktiham*, 21 Temmuz, 1328/3 Ağustos, 1912, s. 1.

demokratik bir gelecek umudunun baltalandığını düşünmesi hiç de abartılı değildir. Türkiye'nin demokratik siyasetiyle yakından ilgili yabancı bir gözlemci, Kont Ostrorog, kendi kelimeleriyle Temmuz 1912 ve sonrasında yaşanan olayların '31 Mart' olaylarına benzediğini, tek farkın bunun başarıya ulaştığını söyler.³²

Balkan güçlerine karşı işte bu koşullar altında savaş verilmiştir. 8 Ekim 1912'de ilan edilen savaşta Türkiye'ye ilk saldıran Karadağ olmuştur. Asıl savaş bir hafta sonra Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan katılınca başladı. Balkan ülkelerinin çeşitli cephelerde aynı anda saldırıya geçmeleri, birliklerin kolera salgını ile boğuşmaları, subaylar arasındaki moral bozukluğu ve siyasi bölünme, Türk Ordusu'nu yenik düşürmekteydi. Bu durumda Kabine'nin tahmininden çok önce geri çekilmek gerekti. Bulgar ordusu, İstanbul kapılarına dayanmadan önce geçilmesi gereken son sınır olan Çatalca'ya Kasım ayında ulaştı. Bu kötü şartlar altında ateşkes görüşmeleri başlatıldı. Kâmil Paşa Kabinesi, daha görüşmeler sırasında İngiltere ve müttefiklerinden yardım talebinde bulundu. İngiltere ve müttefikleri Balkanlar'ın safında yer aldılar ve aslında Türkiye'nin koşulsuz teslimiyeti anlamına gelen taleplerde bulundular. Kâmil Paşa Almanya ve Avusturya'nın çekilme önerisini ısrarla reddetmekteydi.

Kâmil Paşa Kabinesi'nin büyük güçlerin dayattığı ağır antlaşma maddelerini resmen kabul edeceği gün, İttihadçılarla ordudaki vatansever paşalar-aralarında Mahmud Şevket Paşa da vardı- soruna el koymaya karar verdiler. 'Bab-ı Âli'ye saldırma' planı uygulamaya konuldu, kabine silâh zoruyla istifaya zorlandı, Nâzım Paşa öldürüldü. Kâmil Paşa da kısa süre sonra Mısır'a sürgün edildi.³³ Türk tarihinde bir devir böylece kapanmış oldu.

32 Mehmet Cavid, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları: 166", *Tanin*, 16 Şubat 1944, s. 2.

33 Kâmil Paşa Mısır'da İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni tamamen ortadan kaldıracak ve monarşistleri iktidara taşıyacak başka bir darbe örgütlemek için hiç vakit kaybetmedi. Kanıt olarak İngiliz elçilik raporlarından alıntı yapan Feroz Ahmad'a göre, hükümetteki önemli idari ve mali görevlerin yabancı uzmanlara bırakılması sözü karşılığında, İngilizlerin desteğini bile almıştı (Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 126-130 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 212-218]).